

Pârvu Boerescu

ADJECTIVELE *MARE* ȘI *TARE* – DOUĂ ENIGME ETIMOLOGICE?

A. În revista *Limba română* nr. 3/2016 (p. 378–386), Ion Giurgea a publicat cel mai cuprinzător studiu de până acum despre una dintre cele mai discutate etimologii ale limbii române: *Etimologia adjectivului mare. O reconsiderare necesară*.

Meritul deosebit al acestei contribuții nu rezidă neapărat în susținerea cu o frumoasă argumentare a uneia dintre etimologiile propuse de-a lungul timpului. Principala calitate a acestui studiu o constituie prezentarea completă și amănunțită a tuturor ipotezelor emise până acum, la care autorul a adăugat o discuție aprofundată despre argumentele pro sau contra fiecăreia dintre soluțiile enumerate. Așa cum am arătat și cu alte ocazii, în privința cuvintelor a căror etimologie a rămas controversată, crearea unei „mase critice” de informație lingvistică este condiția primordială pentru „cernerea” indiciilor cu adevărat valoroase, care ne pot conduce la găsirea etimologiei „juste” a cuvântului. De aceea, credem că este necesar să refacem parcursul argumentării din articolul citat, pentru că orice detaliu încă necunoscut sau doar neluat în seamă cu suficientă atenție ar putea să schimbe optica noastră asupra întregii probleme.

Mai întâi, ar trebui să reamintim că *mare* este un adjectiv deosebit de important: este foarte frecvent în toate stilurile limbii, are o mare bogăție semantică și este utilizat în numeroase expresii și locuțiuni. De fapt, *mare* poate înlocui o serie întreagă de adjective cu înțeles specializat: *înalt, întins, lung, lat, încăpător, gros, numeros, voluminos, intens, de seamă, de frunte, adult, în vârstă, bătrân* etc. De notat, de asemenea, prezența sa în toate dialectele limbii române: dr. *mare*, cu variantele și cu sensurile discutate mai jos, ar. *mare* „grand, gros, âgé etc.” (Papahagi, DDA), megl. *mari* „mare ca dimensiuni”, „în vârstă, bătrân”, „mândru” (Capidan, *Megl.*), ir. *mâre*, cu aceleași sensuri ca în dacoromână, de asemenea, împreună cu unele forme dacoromâne regionale: „foarte, tare” (Neiescu, DDI, III). Vechimea sa în limbă este indiscutabilă, *mare* fiind atestat în documentele slavone mai întâi ca antroponim: *Toader Marele*, Moldova, 1490, ulterior ca toponim: *Crângu mare*, ȚR, 1577, *Lacu mare*, ȚR, 1596 (DERS), și apoi în toate textele românești vechi, începând cu *Psaltirea Hurmuzaki*.

Reluând ipotezele etimologice în ordinea apariției lor, observăm că etimologiile alese satisfăceau fie perfectă concordanță semantică, fie perfectă continuitate fonetică între etimonul latin și cuvântul românesc. Lat. *magnus* a fost propus de Petru Maior, în LB, numai pentru motivul că are exact același înțeles, fără să-și de seama că *magnus* ar fi dat în protoromână **mamnu* (cf. sard. log. *mannu* „mare”), o formă

LR, LXVI, nr. 4, p. 443–460, București, 2017

evident lipsită de eufonie și care nu s-ar fi putut păstra nici măcar dacă ar fi ajuns monosilabică: **maun* (cf. *scaun*). Remarcabil este faptul că W. Meyer-Lübke s-a gândit din nou la *magnus*, imaginându-și că finala *-re* ar trebui să rezulte din contaminarea cu *tare*, acesta din urmă fiind pus adesea în relație cu *mare* (*mare și tare* etc.), deci lat. *magnus* + *talem* → **tare(m)* = *mare*. Este posibil ca ipotetica explicație din REW 8543 să fi fost inspirată de o evoluție similară care se poate constata în albaneză, unde adj. masc. *i madh*, fem. *e madhe* „mare” (înrudit în plan i.-e. cu avest. *maz-*, lat. *magnus*, gr. *μέγας* etc.), a evoluat dialectal la *i mall*, *e malle* id., cu substituția finalei, fără însă să știm cauza care a provocat această schimbare într-un dialect albanez.

Trebuie să mai observăm, în privința echivalentelor albaneze, că vocala finală *e* aparține doar femininului adjectivului alb. *i madh*, care are patru forme (vezi pluralul masc. *të mëdhé(n)j* și cel fem. *të mëdhá*, ori, în dialectul gheg, pl. masc. *të mëdháj*, fem. *të mëdhája*, cf. B. Demiraj, AS, 250). Știind că adjectivul *mare* pare să fi fost inițial invariabil (pentru absența desinenței pluralului, vezi Al. Rosetti, ILR, 1986, 493), nepotrivirile fonetice și morfologice dintre alb. *i madh* și rom. *mare* sunt ireconciliabile într-un asemenea grad, încât orice legătură etimologică între acest cuvânt albanez și cel românesc este exclusă. În plus, dacă varianta dialectală albaneză *i mall*, *e malle* este o inovație mai recentă, care nu a reușit să se impună peste tot în locul formei comune și desigur mai vechi *i madh*, *e madhe*, acesta este un motiv temeinic de a nu accepta posibilitatea unui împrumut românesc direct din alb. dial. *i mall*, *e malle*, ținând seama de cronologie și de legăturile istorice bine cunoscute dintre limbile albaneză și română. Soluția împrumutului românesc din forma dialectală albaneză a fost acceptată totuși de Vl. Orel, AED, 240 („*seems to have been borrowed*”), în timp ce ipoteza împrumutului fusese respinsă categoric de acad. Gr. Brâncuș, VA, 92–93.

Cea de a doua etimologie latină pentru adj. *mare* a fost propusă de Fr. Diez (Gr. II, 71, cf. Pușcariu, EW 1027, cf. Giurgea, *art. cit.*, 380), anume adjectivul *mas*, *maris* (acuz. *marem*, pl. *mares*) „bărbătesc, de parte bărbătească”. Observăm că aceasta este o etimologie „perfectă” din punct de vedere fonetic și morfologic, motiv pentru care a fost acceptată de S. Pușcariu (PEW 1027), de I.-A. Candrea și de Ov. Densusianu (CDDE 1048), și apoi de majoritatea dicționarelor românești care dau indicații etimologice: Șăineanu DU, Papahagi DDA, DEX, SDEM etc., iar cu unele rezerve („probabil”), de CADE, DLR etc. Respingând această etimologie, Ion Giurgea exagerează un pic nepotrivirile dintre lat. *marem* și rom. *mare*. Diferența de sens este bine cunoscută, dar diferența de categorie gramaticală trebuia să fie circumstanțiată. Lat. *mas*, *maris* este în primul rând un adjectiv calificativ. Faptul că uneori îl întâlnim substantivat, dobândind sensuri specializate, nu anulează categoria sa gramaticală de bază, care rămâne cea adjectivală.

Explicațiile schimbării semantice date de S. Pușcariu (PEW 1027): prin limbajul vânătorilor, în care animalele de sex masculin sunt mai mari (ca dimensiuni) decât femelele, de exemplu, lat. nom. *vulpes mas*, acuz. *vulpem marem* („vulpoi”) > *vulpe mare* etc., cele date de I.-A. Candrea și de Ov. Densusianu (CDDE 1048): „înțelesul

românesc se explică prin faptul că ideea de ‘mărime’ a fost asociată cu aceea de virilitate...; cuvântul a fost probabil aplicat în înțelesul românesc mai întâi când era vorba de animale, și se poate ca această dezvoltare semantică să stea în legătură cu viața păstorească a românilor”, cf. acad. Marius Sala, IELR, 163–164, toate acestea sunt considerate insuficiente de către Ion Giurgea, care aduce ca argument suplimentar împotriva acestei soluții absența urmașilor lui *mas*, *maris* în celelalte limbi romanice.

Rămân însă o serie de aspecte strict lingvistice care nu au fost luate în seamă suficient, deși ele au fost invocate de Al. Ciorănescu (CDER 491): „Mai probabil, trebuie să se pornească de la confuzia normală între *mare* ca vârstă și *mare* ca dimensiune, specifică în toate idiomurile, cf. *s-a făcut mare* (a crescut sau s-a făcut bărbat)”. O idee asemănătoare a fost expusă de N. Raevschi și M. Gabinschi (SDEM, 249): „Evoluția semantică ‘bărbat’ > ‘mare’ se explică prin utilizarea figurată a cuvântului *mas*, în care ideea de ‘matur’, ‘viril’ se asociază cu ideea de ‘mare’.” Aceste argumente i se par lui Ion Giurgea incredibile, deși din citatele care se află la dispoziția noastră în *Dicționarul latin-român* de G. Guțu se pot extrage câteva informații utile. Iată primul citat: *aliae mares, aliae feminae sunt* „(dintre animale) unele sunt (de) parte bărbătească, altele (de) parte femeiască”; al doilea: *vos tollite laudibus natalem, mares, Delon Apollinis* „voi, băieți, preamăriți Delosul unde s-a născut Apollo”, iar al treilea: *mares homines* „bărbați”. În toate aceste exemple întâlnim exclusiv opoziția de sex: *masculin – feminin*, dar în cel de al doilea exemplu, adj. *mares* este substantivat, specializat pentru *băieți* (spre adolescenți), cf. Horatius, *Carmina*, 1, 21, 10, (*de choris* [opp. *virgines*]), cf. Seneca, *Hercules furens*, f. 878 [opp. *nurus*] (TLL, VIII, p. 422, lin. 48–50), în timp ce la cel de al treilea exemplu – *mares homines* – G. Guțu dă o singură traducere: „bărbați”, cf. Plautus, *Poenulus*, 1311: *contrectare quod mares homines amant (de maribus feminarum amantibus*, TLL, VIII, p. 422, lin. 80–81).

Totuși, lat. *mares homines* ar fi putut reprezenta ceva mai mult decât „bărbați”, pentru care exista în latină sinonimul (pl.) *virī*, întrucât sintagma *mares homines* „oameni de parte bărbătească” putea să fie simțită în latina târzie ca fiind tautologică. De cele mai multe ori, lat. *homines* „oameni”, fără alt determinant, se opunea semantic lui *feminae* „femei”, dobândind uneori sensuri masculine precis specializate, fie în armată: *homines* „soldați pedestri”, fie în viața socială: *homines* „capi de familie” (cf. Guțu, *ibid.*, s.v.). O parte dintre aceste opoziții s-au păstrat și în română, de exemplu *omul meu* „soțul/bărbatul meu”, și mai ales în celelalte limbi romanice, cf. fr. *un homme et une femme* „un bărbat și o femeie” etc. De aceea, este foarte probabil ca încă din latina clasică (pl.) *mares homines* „oameni de parte bărbătească” să se fi opus semantic lui *mares* „băieți, adolescenți”, fiind treapta superioară a evoluției de la *infans* „prunc”, la *puer/puellus, impubes* „copil”, la *mas* „băiat (după trăsăturile masculine)” și *pubes/puber* „adolescent”, iar apoi la *vir* „bărbat”. În ultima etapă a dezvoltării spre viața de adult, lat. (pl.) *virī* „bărbați” faceau parte din categoria acelor *mares homines* „oameni mari”, de fapt adulți, parteneri în relațiile

sexuale cu femeile, cu alte cuvinte oamenii în toată firea, în special ca vârstă. Această distincție s-a păstrat foarte exact în română: *lucrurile/preocupările acestea nu sunt pentru copii (pentru joaca copiilor), sunt numai pentru oamenii mari*.

Mai mult decât atât, aceeași distincție aplicată oamenilor s-a extins și asupra lumii animale. Este deosebit de sugestivă în acest sens lista din catastiful Mănăstirii Galata (Jud. Iași, 1588), care a fost citată de Al. Rosetti în *Istoria limbii române* (1986, p. 493), după B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni* (I, p. 208–209), și pe care o reproducem cu mici completări – „găsim adj. *mare* neacordat cu substantivul, care e la plural: *38 de boi mare, 44 de vacii mare, 12 ăpe [iepe] mare ste(r)pe, 38 ăpe [iepe] mare, însă cu armasariu(l)*”. Problema noastră nu este însă cea a lipsei acordului gramatical, care are desigur importanța ei, ci aceea a opoziției semantice între adj. *mare* și un alt adjectiv calificativ. Cercetând lista Mănăstirii Galata reprodușă în întregime de B. P. Hasdeu în transcriere (CB, I, p. 215), constatăm că diferența se stabilește între *18 de viței, 12 bouleși inter(u)ți, 9 boulenⁱ treti(n)ⁱ și 38 de boi mare*; apoi între *22 de vițel^e, 21 vacii interții, 23 de treti(n)^e vaci și 44 de vacii mare*. La fel, găsim diferența între *5 ăpe strijiăci, 12 ăpe tretine și 12 ăpe mare ste(r)pe*, apoi *38 ăpe mare, însă cu armasariu(l)¹*. În lumina acestui document de veche limbă românească, un animal domestic (bou, vacă, iapă) *mare* este acela care are vârsta „adultă”, de peste trei ani. Contează aici mai întâi vârsta și apoi, desigur, mărimea, numărul *mare* de ani și dimensiunile *mari* ale animalului aflându-se într-o relație de la cauză la efect.

În privința celorlalte obiecții, despre lat. *mas, maris* se poate spune, deocamdată, că n-ar fi singurul caz în care un cuvânt latin s-a păstrat numai în română (vezi cuvintele moștenite numai în română, la Al. Rosetti, ILR, 1986, 173–180, Cătălina Vătășescu, *Vocab.* 512, P. Boerescu, ERC, 39–65: lat. *ad-depositum, adiutor(ium), adsternere, aggestus, agilis, auerruncare, circuitare, despicare, diffamare, elatare+elitare, galgulus, hospitium, incalire, iugaster, iuramentum, languidus, languor, libertare, lingula, manicare, margella, mastichinus, miles, neque, ovis, per-ambulare, placenta, procedere, putridus, sanatoria, scoria, subala, trepidare etc.*).

Trebuie să mai semnalăm un amănunt de ordin fonetic, adj. lat. *mas* a dobândit în latina târzie o nouă formă de nominativ singular: **mar**, refăcută după acuzativul *marem* și după pluralul *mares*, lat târz. *mar* fiind atestat în glose (cf. TLL, VIII, p. 422, lin. 5: *Gloss.* IV 415, 29).

Cea de a treia etimologie latină: *māior, maiōris* „mai mare”, acuz. **maiōrem**, a fost propusă de Al. Cihac (DÉDR, I, 1870, 158) și a fost acceptată imediat de A. Tr. Laurian și de I. Massim (LM, DLR, I, 240): *mare* – „contras din *maiore*”.

¹ Pentru a ne lămuri acești termeni populari ieșiți din uz, B. P. Hasdeu (*ibid.* p. 224) ne dă următoarele explicații: *strijiăc*, pl. *strijiăci, strijiăcii* „cal de un an, la care s-a tuns coama”, *interți, interții* „boi și vaci de doi ani”, cf. *anterț* „cu doi ani înainte” și fr. (dial.) *terçon* „bou de doi ani”, iar *tretini, tretine* „boi, vaci, cai, iepe de trei ani”, cf. srb. [și bg.] *tretjak*, cu finala prin analogie cu *noatin* „de un an” (< lat. *annotinus*) [sau din v. sl. **tretiñi*, cf. DLR].

M. Bartoli (*Das Dalmatische*, 1906, 284–285) era de părere că: „für beides (vegl. *mauro* und rum. *mare*) paßt besser... MAIOR, und zwar zunächst begrifflich: vgl. sard *minori* „klein“². Totuși, Bartoli atrage atenția asupra imposibilității oricărui control din punct de vedere fonetic pentru această etimologie: „Lautlich es ist schwer zu begründen und ebenso schwer zu widerlegen, weil gleichgebaute Wörter zur Kontrolle fehlen“³ [s.n., P.B.], adăugând o precizare importantă pentru diferențierea ipoteticelor evoluții fonetice din dalmată și din română: „im Vegl.,... wurde A(I)O... zu *au* dissimiliert, im Rum. dagegen zu *ao a* assimiliert“⁴. Mai târziu, G. Giuglea (DR II, 1921–1922, 827), inspirat de sard. log. și nuor. *su mere* „stăpânul”, *sa mere* „stăpâna” (< lat. *majorem*), credea „că nici rom. *mare* nu poate fi despărțit de această bază [lat. *majorem*], mai ales dacă avem în vedere derivatele *Măria Ta!*, *măreție*, arom. *mărițe*, în care intră ideea de adresare către un superior, ca și în *sire* și în atâtea derivate ale lui *senior* (v. *REW*). Prescurtările petrecute în acești termeni se explică prin deasa lor întrebuintare¹”. [Urmează nota 1, în care G. Giuglea prezintă următoarea evoluție fonetică:] „Un *maiore* aton, la vocativ în fraze ca **mă(i)re* (frate, Dumitre etc.) putea ajunge ușor la *măre* (comp. *pavimentum* > pământ), care odinioară cred că însemna ‘Domnule!’...” G. Giuglea pare să creadă aici că interjecția *măre* ar face și ea parte din familia adjectivului *mare*.

În sfârșit, Ion Giurgea a ajuns la concluzia că este necesar să reconsidere și să revalorizeze această etimologie, în ciuda faptului recunoscut că, în română, lat. *maiōrem* ar fi trebuit să evolueze normal la forma **măjoare*. În sprijinul etimologiei lat. *māior*, *maiōrem* este așezată pe primul loc analogia cu dalm. *mauro* „mare”, care, așa cum arăta M. Bartoli, provine din lat. *māior*. Din punct de vedere fonetic, este presupusă mutarea accentului de pe silaba a doua, din acuz. *maiōre(m)*, pe silaba inițială, devenind **māiore*, sub influența nominativului lat. *māior*. Ar fi urmat căderea lui *-i-* posttonic, din cauza frecvenței cuvântului, la fel ca în dalmată, amintindu-se și dispariția grupului *-gy-* precedat de vocala tonică din lat. *corrigia* > rom. *curea*. Simplificarea prin contragere a formei bisilabice rezultate, **māiore*, s-ar fi petrecut fără probleme. Din punct de vedere semantic, prin analogie cu celelalte limbi romanice, comparativul sintetic latin *maior(em)* „mai mare”, ar fi evoluat la forma absolută „cel/cea mare”, cf. lat. *lacus maior* – it. *Lago Maggiore* „lacul cel mare”, ori lat. *callis maior*, cf. sp. *Calle mayor* „strada principală (calea cea mare)”, iar apoi, nemaifiind simțit ca un comparativ, *maiore(m)*, devenit rom. *mare*, ar fi înlocuit sinonimele latine nepăstrate în română: *magnus* și *grandis*.

² (În traducere:) „Pentru ambele (vegl. = dalm. *mauro* și rom. *mare*) se potrivește mai bine... MAIOR, și anume, în primul rând în privința semnificatului: cf. sard *minori* „mic”.

³ „Din punct de vedere fonetic, este la fel de dificil să dovedim sau să infirmăm (această ipoteză), deoarece lipsesc cuvintele izomorfe pentru control”.

⁴ „În vegliotă (dalmată),... (lat.) A(I)O... s-a disimilat la *au*, în timp ce în română s-a asimilat la *ao a*”.

Dacă reluăm cu atenție ultima demonstrație citată, vom observa că în limbile romanice, cu excepția românei, s-au păstrat sub o formă sau alta multe dintre comparativele latine: *melior*, *peior*, *maior*, *minor*, *pluriores* etc. În română situația este cu totul diferită: nu s-a păstrat niciun comparativ sintetic al adjectivelor latine, doar adverbele prezentând o singură excepție – lat. *magis* „mai mult”, devenit rom. *mai*, dar exact cu același sens: „mai mult”, „încă, și”, „în plus”, „încă o dată” etc., servind, de asemenea, ca instrument gramatical pentru exprimarea comparativului (analitic) al adjectivelor și adverbilor, fiind inclus și în superlativul relativ al acestora. Dacă *magis* „mai” este o excepție între adverbe, să fie oare *maiores* „(mai) mare” *unica* excepție printre adjective? Pentru aceasta, *mare* ar fi trebuit să conserve măcar o nuanță a fostului comparativ latin. Examinând contextele, s-ar putea spune că sensul VI. 3. din DLR s.v.: „care ocupă un loc de frunte într-o ierarhie, cu vază” ar păstra ceva din sensul de „mai mare”, la fel ca în sard. log. *su mēre* „domnul, stăpânul” sau ca în fr. *maire* „primar” – „mai marele (satului sau al orașului)”. Un exemplu ar putea fi: *Cine vrea să fie mare între voi* = „mai mare” (Coresi, EV, 86, ap. DLR). Apoi, din aceeași listă a Mănăstirii Galata (v. *supra*) s-ar putea spune că, dintre cele *21 vacii înterții*, *23 de trei(n)^e vaci* și *44 de vacii mare*, cele 44 de vaci „mare” sunt „mai mari” (mai vârstnice!) decât cele de doi sau de trei ani. Totuși, în majoritatea contextelor, utilizarea comparativului analitic *mai mare* face imposibilă identificarea comparativului latin originar.

Exemplul sard. *minori* „mic” ne este de folos numai ca exemplu de evoluție semantică a comparativului latin înspre pozitiv în unele limbi romanice, dar fenomenul confuziei gradelor de comparație pare să fie un specific local al dialectelor sarde, deoarece întâlnim și situația contrară, în care pozitivul este utilizat în locul comparativului: *sorre manna* „sorella maggiore = soră mai mare”, ori *frade mannu* „fratello maggiore = frate mai mare”. Păstrarea accentului pe *o* rămâne normală în sardă, atât în *minóri* „mic”, cât și în *mazóre/maióre* = *prus mannu* „mai mare”.

Din punct de vedere fonetic, lucrurile sunt și mai complicate în cazul limbii române. Eventuala dispariție a lui *-i-* din lat. *maiores(m)* pare să fi fost condiționată de cauze mai complexe. Există situații când o asemenea dispariție poate fi datorată mai probabil foneticii sintactice, cum ar fi de de pildă adverbul *mai*, care este redus uneori la *ma*, atât în dacoromână, cât și în aromână. Un alt exemplu îl reprezintă adjectivul rom. *măiēstru*, provenit din substantivul lat. *magister*, care în dialectul aromân a rămas doar substantiv și a dobândit formele *măistur*, *măstur*, *măstor* „măitre ouvrier”, cu mutarea accentului și apoi cu dispariția lui *i* sub influența gr. *μάστορας* id. (T. Papahagi, DDA, s.v.). Pentru mutarea accentului, vezi totuși v. it. *mastro* și sard. *mastru* „maestro”, „muratore, fabbro etc.”, cu variantele *maistru*, *mestru*, *meistu*, *mistu* etc. (A. Rubattu, DULS, 2006, II, p. 5).

Exemplele de mutare a accentului latin în cuvintele trisilabice, de pe silaba a doua, care conținea un *ō* (lung), pe prima silabă, care conținea un *a* scurt sunt însă necunoscute în română. În lat. *maiōres*, fenomenul mutării accentului, dacă s-a petrecut, ar fi putut avea loc n u m a i accidental și numai printr-o contaminare puternic motivată semantic. Această contaminare se putea realiza doar în perioada

latinei dunărene, când limba populară tindea să se simplifice și să renunțe la formele comparativului sintetic în favoarea celui analitic. Nu credem că accentul nominativului *máior* ar fi putut să influențeze de unul singur, fără alt ajutor, accentuarea formei de acuzativ, întrucât tendința limbii era aceea de a renunța la ambele variante, în favoarea unei alte forme pozitive. Credem că a existat un complex de factori care au determinat mutarea accentului, urmată de dispariția vocalelor neaccentuate, prin contragere. În această privință, ceea ce rămâne sigur este că lat. *mágnum* „mare”, cu *a* accentuat, a fost utilizat într-o primă fază în paralel cu comparativul lat. *máior* și cu forma de acuzativ lat. *maiórem* „mai mare”. Este de asemenea foarte probabil că adjectivul *mas* (→ *mar*), *maris*, utilizat la acuzativ (sing.) *márem* și la plural (nom. și acuz.) *máres*, a putut dezvolta sensuri foarte apropiate de înțelesul cuvântului românesc *mare* (vezi mai sus: *mares homines* „oameni în toată firea, adulți”), suprapunându-se practic peste formele de comparativ sg. *maiorem*, pl. *maiores* sau chiar luând locul acestora (*fratres maióres* → *fratres magis* ^(*)*máres* „frații mai mari/ vârstnici”). De asemenea, n-ar fi imposibil ca în substratul preroman să fi existat cuvinte cu același înțeles, care începeau cu silaba *ma-* accentuată (inclusiv dacă luăm în considerare comparația „tradițională”, dar prea puțin probabilă, cu alb. *i madh*, *i mall* etc.). Dintre toate ipotezele autohtone de până acum, singura care ar putea să fie luată măcar ipotetic în discuție ar fi rădăcina ^(*)*mar-*, aceasta fiind atestată într-o serie de antroponime antice din spațiul carpato-dunăreano-balcanic: *Μαρ-κέντιος*, *Βηρι-μαρος*, *Ζμερτο-μαρ(ο)ς*, *Καρσι-μαρος*, *Κατο-μαρος*, *Σμεπτο-μάρα* (cf. Vl. Gheorghiev, *Limba tracă*⁵, 1957, 62; etc.; cf. *Toader Marele*, într-un document din 1490, ap. G. Mihăilă, DLRV⁶, 1974, 119). O asemenea continuitate semantică, susținută de extraordinara apropiere fonetică, de tip paronimic, între elementele de substrat și cele latine nu putea avea alt rezultat decât acela al stabilizării unei forme mai scurte sau contrase, cu accentul pe prima silabă și cu finala *-re*, inițial invariabilă, tipică pentru categoria restrânsă și neproductivă a adjectivelor românești *m o ș t e n i t e* exclusiv din *l a t i n ă*, cu numai două forme (singular și plural, fără desinențe de gen).

Trebuie însă să atragem atenția asupra faptului neîndoielnic și deosebit de important că proveniența nemijlocită din substrat a adjectivului *mare* este exclusă, fiind imposibilă. Așa cum bine arăta Ion Giurgea, un element de substrat **maros* nu avea cum să se încadreze în categoria amintită a adjectivelor românești cu numai două forme (singular și plural), deoarece **-maros* (sing.) nu putea să dea în românește altceva decât (masc.) **mar(u)*, (fem.) **mară* etc.⁷ De asemenea, nu trebuie să se confunde tipologia presupusului adjectiv tr.-dac. **-maros* cu cea a adjectivelor

⁵ Владимир Георгиев, *Тракийският език*, София, 1957.

⁶ În acest dicționar, acad. G. Mihăilă îl consideră pe *mare* ca element de substrat (traco-dac), prin comparație cu *Μάρ-*, *-μαρος*, cu trimitere la D. Dečev, *Характеристика на тракийския език*, Sofia 1952, p. 18. Vezi și G. Mihăilă, *Contribuții la studiul cuvintelor de origine autohtonă în limba română*, București, Editura Academiei Române, 2010, 49, 77–82.

⁷ Formele traco-dace atestate infirmă posibilitatea unei influențe germanice în Dacia preromană, prin analogie cu v. germ. s. *māri* „faimos, măreț” (Scriban, DLR, 775) și v. engl. *māre* „great” etc. (cf. P. Dincă, DERD 765, s.v. *mare*.)

lat. *limpidus*, *rapidus* și *turbulus* care în română și-au schimbat declinarea. Singularele refăcute *limpede*, *repede* și *turbure/ tulbure* se pot explica mai curând prin faptul că au circulat cel mai frecvent la forma feminină, ca determinanți ai substantivului *apă* (și *apă* curgătoare). Lat. *nitidus* „neted” sau *putridus* „putred”, care nu sunt utilizați ca atribute ale *apei*, și-au păstrat normal toate cele patru forme de număr și gen. În sfârșit, este improbabilă existența unei izoglose celtice preromane în Dacia și în Moesia, prin comparație cu v. irl. *mār* sau gall. *māros* „mare” etc. (cf. Pokorny, IEW, 704). Această ipoteză a fost susținută mai recent, între alții, de Dan Ungureanu⁸. În lucrarea acestui autor, *Româna și dialectele italiene* (Editura Academiei Române, 2016, 139), se aduce argumentul existenței hidronimului și a oiconimului *Valmara* din cantonul Ticino (Elveția), probabil prin comparație cu rom. *Valea Mare*, denumire frecventă la noi în țară. Este o presupunere prea hazardată, întrucât lipsesc alte dovezi ale păstrării unui celtic *-*maros* în Italia de nord. În schimb, este mult mai probabilă legătura dintre ticin. *Valmara* și hidronimul/oiconimul *Valmala* (= Valle Mala „Valea Rea”) din regiunea învecinată Cuneo, din Piemontul italian. Pentru disimilarea: *l* intervocalic > *r* se poate invoca o tendință spre rotacism în graiul din Ticino, întâlnită și în cazul unor veritabile elemente de substrat: ticin. *nerč* „melc”, v. rom. *melč(u)* id., ambele moștenite din indo-europeana comună (v. P. Boerescu, ERC, 253–261).

Interesantă este și utilizarea accidentală în limba veche a lui *mare* ca operator de intensitate, semnalată de B.P. Hasdeu (CB, II, 379): *пльнѣри марѣ врьтоасѣ* (*plângeri mare vârtoase*), de fapt o traducere neobișnuită după textul slavon alăturat, așa cum arată G. Mihăilă (ed. 1984, 540, nota 141): *и вопль много бѣше* „și era multă plângere”.

O problemă puțin discutată și parțial nerezolvată etimologic a rămas până acum aceea a variantelor adjectivului *mare*. Acestea sunt *máire*, *măre*, *míre* (DLR, s.v.), la care ar trebui să se adauge formele citate de S. Pușcariu (DR, I, 1920–1921, 381) din cele înregistrate de G. Weigand (Jahresber. IV, 329, 331 și VI, 41, 78), anume „acele particule curioase”, „în poziție atonă în frază”, „din părțile Crișului Repede și din Valea Bereteului: *míuře*, *tíuře* (*míre*, *tíre*, *tăuře*)...”, care stau alături de accentuatul *mare* și *tare*”. (Semnul deasupra lui *r* a fost reprodus în DR, *loc. cit.*, pentru a nota pronunțarea palatală a acestuia.)

Singura variantă care a trezit interesul specialiștilor este *maire*, cu diftongul descendent apărut ca urmare a epentezei lui [i]. Motivațiile acesteia au fost explicate diferit (cf. A. Avram, 2005, 100) – metafonie (S. Pușcariu, DR, I, 380), grafie veche, nereușită, pentru notarea lui [f] palatal (Ov. Densusianu, HLR II, 1938, 53), anticiparea lui *e* (S. Pușcariu, LR, II, *Rostirea*, p. 89), „diftongul (a fost) produs de -*i* al

⁸ Dan Ungureanu, (online: academia.edu): *The four layers of the Romanian substrate vocabulary. – The Berries grow on the Slopes. A Typology of Substrate. – Cuvinte de substrat? Da. Cuvinte dacice? Nu.* Pentru problematica influență celtică, vezi Valeriu Sîrbu, *Daces et Celtes dans la zone des Carpates. L'état du problème* (online: academia.edu).

formelor de plural sau de consoana palatalizată” (Al. Rosetti, ILR, 1986, p. 468) etc. Fenomenul a fost definit în cele din urmă de A. Avram (*ibid.*, p. 101) ca „epenteză prin anticipare”.

Varianta *măre* nu este un singular refăcut după plural, deoarece adjectivul nu are în dacoromână și o variantă de plural *mări*. Nu credem nici în eventuala influență a interjecției *măre* sau a pluralului substantivului *mare: mări*. Forma regională *măre* ar putea fi rezultatul unui alt accident fonetic, suferit de vechiul comparativ latin *maiozem*, de data aceasta după ce ar fi evoluat la **mă(i)óre*, anume mutarea accentului de pe a doua silabă pe prima (**măóre* → **măóre* [„măúre”, ap. Weigand, v. *infra*]), cu dispariția ulterioară a elementului labial neaccentuat. Pentru comparație poate fi urmărită evoluția variantelor lui *proór* „perioadă de timp, înaintea zorilor etc.” (< gr. *πρόωρος*), de la forma disimilată *preór* la *préur* (cu mutarea accentului), iar apoi la *prer* (prin contragerea diftongului).

Variantele adverbiale *míurę* și *míre* nu au primit până acum vreo explicație.

În *Glosarele* atașate studiilor lui Gustav Weigand, *Körösch* [Criș] und *Marosch* [Mureș] *Dialekte* (Jahresber. IV, 1897, 325–333) și *Samosch* [Someș] und *Theiss* [Tisa] *Dialekte* (Jahresber. VI, 1899, 75–82) întâlnim următoarele forme (IV, 329): „*míurę*, adv. „sehr, überaus” [foarte, extrem de] (*mare* im gew. Sinne [*mare* cu sens intensiv]); (IV, 331): *tíurę* 136 [Ciucea] „sehr” – „foarte” [*tare* în sens intensiv], *tířę* (*mířę*) în Beiuș, adv. „sehr, außerordentlich [foarte, extraordinar de]”. G. Weigand face următoarele precizări în *Jahresbericht* VI (41): „Particulele de întărire *míurę*, *tíurę*, pe care le-am menționat în volumul anterior din *Jahresbericht* (p. 301 [sic = 331]), sună în valea învecinată a Bereteului [Barcăului] *mířę*, *tířę* 180 [Porți] 179, *tóurę* 179 [Tria]. Geneza acestora din *tare*, *mare* nu îmi este clară din această cauză”⁹ [din cauza diferențelor fonetice]. Mai departe (VI, 78): – „*míre* mare 180, p. 41”; – „*móurę* [măúre] = mare, în același loc cu *tóurę*” [tăúre]; (VI, 81): – „*tíre* = tare 180 p. 41, cf. *tóurę*” [tăúre]; – „*tóurę* [tăúre] = tare, în munții de la nordul Crișului Repede, cf. IV Jahresber., cf. *tíre*”¹⁰.

Din *Dicționarul invers* (DI, 1957) se poate constata că nu există în limba noastră niciun cuvânt terminat cu secvența *-iure*, cu accentul pe *i*, poate cu excepția substantivului n. *riure* „râu” (atestat în DI), posibil un singular refăcut din pl. *riuri*, dar neînregistrat în DLR. Apoi, nu există niciun motiv plauzibil pentru o evoluție firească a lui *a* accentuat din *mare* spre *i* sau spre diftongul descendent *-iu-*. Ca și în cazul ipoteticelor variante intermediare **maóre* → **máore* → **máure* → *măre*, respectiv **măóre* → *măúre* → *măre*, provenite din lat. *maióre(m)*, forma *míure* ar trebui să aibă aceeași origine: **măiore* → **mióre* (cu sincoparea primei vocale neaccentuate) → *míurę* (cu mutarea accentului pe *i*). Această problematică mutare

⁹ Pag. 41: „Die im vorigen Jahresberichte 301 [=331] von der Schnellen Körösch gemeldeten Verstärkungspartikeln *míurę*, *tíurę* lauten in dem benachbarten Berettyö Thale *mířę*, *tířę* 180 [Porți], *tóurę* 179 [Trie] (Trie). Ihre Entstehung aus *tare*, *mare* ist mir drum nicht klarer geworden”.

¹⁰ Pag. 81: „*tóurę* [tăúre] = *tare* im Gebirge nördlich der Schnellen Körösch, cf. IV Jahresber., cf. *tíre*”.

a accentului poate fi însă motivată ori printr-o contaminare cu un paronim, ori printr-o evoluție fonetică favorizată de poziția neaccentuată în frază. La fel ca în varianta literară *mare*, aceasta fiind foarte probabil rezultatul contaminării cu lat. *marem* (*mas, maris*) sau chiar al substituirii lui *maiorem* cu paronimul și parasinonimul *marem*, în cazul variantei *miure*, ca o primă ipoteză, ar fi fost necesară intervenția paronimului lat. *mîrē* „uimitor (de)”, „extraordinar (de)”, din construcții precum *mire magnus* „uimitor, extraordinar de mare”. Această intervenție se putea realiza pe două căi: ori prin substituirea lui *maiōre(m)* sau *mare(m)* cu *mîrē* (prin atracție paronimică), ori prin elipsă din *mire magnus* „uimitor/ extraordinar de mare”. Rădăcina lat. *mîr-* este bine reprezentată în română prin verbul *a se mira* (< lat. *mîrāre/ mîrāri*), respectiv prin substantivul *minune* (< lat. **mîr(i)ōnem*). Cea de a doua ipoteză ne este sugerată de posibila evoluție fonetică **măiōre* → **miōre* → *miure* → *mire* prin analogie cu contragerea diftongului *iu* din **incl'jūdere* (< lat. *includere*) → dr. *a închide* sau din **ingl'jutire* (< lat. *inglutire*) → dr. *înghit, a înghiți*, contragerea diftongului petrecându-se mai întâi în poziție atonă, în cuvânt sau în frază.

B. *Tare* este și el foarte frecvent mai ales în limba veche și în cea populară, atât ca adjectiv cât și ca adverb, fiind atestat încă din primele texte românești păstrate (PH, PS). Astfel, în *Psaltirea Hurmuzaki* întâlnim sintagmele rămase parțial în uz până în prezent (de exemplu, în *Biblia* editată de Biserica Ortodoxă Română, 2006), cărora le dăm și echivalentele din versiunea latină *Vulgata a Psalmilor*: *vrājmașii miei cei tari* (12^f/23) [*inimicis meis fortissimis* (17, 20)], *Mântuiești measerul den mârule mai tarelui* (29^f/11) [Izbăvește pe cel sărac din mâna celor mai tari decât el (34, 9), *Eripiens inopem de manu fortiorum eius: egenum, & pauperem a diripientibus eum.* (34, 10)], *pre coapsele sale tare* (38^f/15) [peste coapsa ta, puternice, *super femur tuum, potentissime* (44, 4)], *Săgeatele tale ascuțite tare* (38^f/21) [săgețile tale ascuțite sunt puternice (44, 7)], *Ce te laudzi în rreu că ești tare?* (44^f/1) [Ce te fălești întru răutate, puternice? *Quid gloriaris in malitia, qui potens es in iniquitate?* (51, 1)], *agiutoriul meu cel tare* (60^f/18) [& *tu adjutor fortis* (70, 8)], *Tare pre pământu va fi sãmânța lui* (98^f/22) [Puternică pe pământ va fi seminția lui. *Potens in terra erit semen ejus* (111, 2)], *împărați tari* (115^f/10) [împărați puternici, *reges fortes* (134, 10)], *Însetă sufletul meu cătră Dumnedzău cel tare și cel viu* (35^v/8) [Însetat-a sufletul meu de Dumnezeu cel viu. *Sitivit anima mea ad Deum fortem vivum* (41, 2)], *Doamne tare* (57^v/21) [Doamne al puterilor, *Domine virtutum* (68, 8)], *Doamne, Dumnedzeu tare* (68^v/6) [Doamne, Dumnezeu puterilor, *Deus virtutum* (79, 8)], *Domnulu cel tare și cu puteare* (19^f/20) [Domnul cel tare și puternic, *Dominus fortis & potens* (23, 8)] etc.

Așa cum s-a putut observa din cele spuse anterior, adj. și adv. *tare* se află într-o strânsă legătură semantică, fonetică și morfologică cu adj. *mare*, sintagma *mare și tare* dobândind sensurile sale proprii (cf. DLR, despre oameni): „important, puternic, influent”.

În privința variantelor adjectivului *tare* – *taire*, *tăure*, *tiri*, *tiure* (cf. DLR), inclusiv cele citate de S. Pușcariu după G. Weigand (v. *supra*): *tiufę* (*tíre*, *tăuře*), observăm marea simetrie a acestora cu variantele adverbiale ale adjectivului *mare*, explicate mai sus. Varianta *tăure*, dată de Tiktin, DRG, pare să fie mai curând *tăure*, forma menționată de Weigand. Nici *tiure* nu pare să fie real, fiind probabil o lectură greșită în loc de *tiufę*, tot de la Weigand.

Cu excepția lui *taire*, în care recunoaștem epenteza prin anticipare a lui [i], comună cu mai multe cuvinte din limba veche, ni se pare cert că toate celelalte forme citate sunt construcții analogice după variantele adjectivului *mare*, care s-au născut din alăturarea permanentă a celor două adjective în expresia *mare și tare*. Un bun exemplu îl constituie formele atestate de Weigand: *tăure* și *măure*, ultima, *măure*, evoluând mai târziu la *măre*. În consecință, *tiufę* și *tíre* sunt imitate după *miufę* și *míre*, iar *tiri* se explică prin propagarea ulterioară a lui *i* din *tíre*, favorizată și de prezența unui *r* palatal.

Rom. *tare* a fost prezentat monografic de Mariana Ploae-Hanganu (LR, XXX, 1981, nr. 1, p. 37–41), cu o bogată bibliografie și cu o aprofundată analiză semantică, iar discuțiile despre etimologia cuvântului au fost rezumate succint de Al. Ciorănescu (CDER 8528), Al. Rosetti (ILR, 1986, 182), Marius Sala (IELR, 2005, 52). Va fi necesar să revenim asupra unor aspecte parțial cunoscute, pentru a întregi informația necesară și pentru a explica mai bine etimologia cuvântului.

Etimologia aproape general acceptată a adjectivului *tare* este lat. *talis*, *talem* (1.) „de acest fel”, „astfel de”, „ceva asemănător”, „așa (de)”, (2.) „atât de mare / so great, so excellent (ein so tüchtiger, ausgezeichneter, *ap.* Tiktin DRG)”, cf. REW³ 8543. Lat *talis* a fost folosit uneori emfatic, de exemplu lat. *talis vir* „un bărbat ca acela (cum rar se întâlnește), un om eminent” etc. (v. Al. Cihac, DÉDR, I, 278; S. Pușcariu, PEW, 1713, REW³ 1543, DLR etc.). După V. Bogrea (DR, II, 899), evoluția *tare* < lat. *tale*, a fost sprijinită de sensul lat. „foarte”, în ablativul absolut. Semantismul a fost explicat mai întâi de Lazăr Șăineanu (în *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, 1887, p. 184) astfel: „*Talis* a păstrat românește, sub forma *tare*, numai accepțiunea particulară «grand, distingué, important, considérable». Șăineanu mai adaugă că *tare* că „lipsește în dialectul macedo- și istriano-român”.

De fapt, *tare* este prezent în toate dialectele românești sud-dunărene, dar cu unele diferențieri semantice importante față de dacoromână. În istroromână, *tăre* pe lângă „tare, puternic” (sens general), mai are și înțelesul „greu” – *Ie tăre de lucrât* „este greu de lucrat”, sau *om tăre* „homme fort” etc. (Frățilă–Bărdășan, DI, 294). În meglenoromână, alături de *tari*¹ (numai cu sensul „foarte”), există și un *tari*² „astfel, atare, așa”: *meu fîțșor tari aî* „așa este băiatul meu”; *tari si iîă* „așa să fie”; *un tari și tari ūom* „un astfel de om” etc. (Capidan, *Megl.*, 291). În aromână, *tare* este înregistrat de T. Papahagi (DDA, 1166) exclusiv cu sensul „cutare” – *tare huzmikear* „cutare servitor”, fiind parțial sinonim cu *atare* (< lat. *talis*) și cu *tade* idem (< gr.).

Este remarcabil faptul că în aromână și în meglenoromână, alături de dispariția completă a lui *foarte* (înlocuit cu ar. *multu*, megl. *mult*), nu avem a face cu o

restrângere semantică în raport cu drom. *tare* „puternic, dur, intens, aspru etc.”, deoarece în aceste dialecte sud-dunărene lat. *talīs* „astfel de” a rămas numai cu sensul latin inițial. De asemenea, amintim observația lui T. Papahagi (din „Însemnări și rectificări”, GS, I, p. 330), anume că în Maramureș, *tare... tare* ‘ori... ori’ este mai apropiat ca sens de rom. *atare* și fr. *tel* (lat. *talīs*). Mariana Ploae-Hanganu redă în plus asemănarea dintre formele romanice *tal... tal* sau *tel... tel* și formele populare pentru „alternanță” din regiunea Dej, citate după D. Șandru (GS, V, 1931, p. 363), respectiv din Banat, după Liuba-Iana (ap. HEM, 1968): *tiri așa... tiri așa*, în care *tiri* = *tare* poate avea valoare de conjuncție.

Ceea ce este surprinzător, *talīs* a înlocuit în română adjectivul latin *durus* „dur, rezistent, aspru” (panroman sauf roumain) care avea înțelesul românesc al lui *tare*, dar mult mai specializat. Spunem „surprinzător” deoarece din punct de vedere fonetic lat. *durus* nu ar fi avut motive ca să nu se fi păstrat în română. În același timp, *tare* a luat locul adjectivului lat. *fortis* „puternic”, fără să-l înlocuiască complet. Cuvântul *foarte* a fost moștenit numai în dacoromână, dar aproape numai ca adverb și ca instrument pentru exprimarea superlativului absolut, fiind adesea concurat de *tare* chiar și în acest rol: *foarte bun* ~ *tare bun* („atât de bun”, în sens absolut). În aceste forme de superlativ, folosirea lui *tare* ca sinonim cu o nuanță afectivă a lui *foarte* stă mărturie pentru aceeași esență semantică intensificatoare, care aparținea în mare măsură ambelor adjective latine – *fortis* și *talīs*. Vezi în acest sens fr. *elle est tellement jolie!* „este atât de drăguță!” = „este tare drăguță/frumoasă!” sau it. *il freddo era tale che si gelava* „frigul era atât de (tare) = era tare frig, că înghețai”, exemple în care rom. „atât de” poate fi echivalat în mod normal cu *tare*.

Pentru evoluția semantică: lat. *talīs* > drom. *tare* este prețioasă observația lui Ov. Densusianu¹¹ (GS, II, p. 325): „ne întrebăm totuși dacă schimbarea de înțeles nu s-a putut produce în românește¹² [...]”; din expresii ca: *se crede tare ca mine, nimeni nu e tare ca mine* însemnând ‘se crede astfel ca și mine, nimeni nu este tot așa ca mine’ (adică ‘puternic, zdravăn ca...’), s-a putut ajunge la semnificația obișnuită de azi”. De fapt, lat. *talīs* exprimă în genere o calitate nedefinită, care reiese numai din context și din corelațiile stabilite prin uzajul mai frecvent. Construcția romanică referitoare la calitatea unui substantiv: *talem (esse)...* „așa cum (este)...” a dobândit în română sensuri concrete care denotază precis calitatea determinantă a unui obiect sau a unei substanțe. Asemenea sensuri s-au născut și din formule populare tipice, precum: *tare ca piatra, iute ca săgeata, tare ca fierul* etc. Probabilele evoluții

¹¹ Din articolul *Semantism anterior despărțirii dialectelor române* (II), în *Grai și suflet*, II/2, 1926, p. 310–327.

¹² Am omis din acest citat referința la ipoteza prea puțin probabilă a lui P. Skok (Arch. f. slav. Phil., XXXVII, 1920, p. 87), care credea că sensul cuvântului românesc *tare* ar fi fost decalcat după srb. și cr. *jàk*, bg. *jak* „stark [tare, puternic]” < v. sl. *jakъ*, inițial „qualis – ce fel, cum etc.”, mai târziu „potens – puternic” (Miklosich, *Lex.*, 1145 etc.). Evoluția semantică *qualis* → *potens* a cuvintelor sud-slave ar fi putut să aibă loc independent de evoluția paralelă *talīs* → *potens* din proto(daco)română sau putea să fi fost favorizată de substratul romanic al limbilor sud-slave.

semantice se prezintă astfel: *talem (esse) quam ferrum* = *astfel cum este fierul* → *fierul este tare* (percepție imediată, tactilă, nemijlocită de limbaj) → (*talem quam* ~) *tare ca fierul* etc. Deosebit de interesant este faptul că în DA se spune și despre adjectivul polisemantic *iute*, de origine veche slavă (cf. *ardei iuți* și bg. *ljuti čuški* id.), că ar fi dobândit sensul III. „repede, rapid” (*iute ca săgeata*) numai pe teren românesc, cu o evoluție semantică determinată de contextele utilizate.

Dincolo de aceste argumente care ni se par suficiente pentru a demonstra caracterul latin cert moștenit al adjectivului *tare*, rămâne parțial neexplicată preferința categorică a limbii române exclusiv pentru *tare* (lat. *talem*), în locul lui *foarte* (lat. *fortem*), dar mai ales în locul adjectivelor lat. *durus*, *edurus*, *firmus* etc. pierdute de latina dunăreană (dar reîntrate în limbă ca neologisme, împrumutate din fr. *dur*, *ferme* etc.). Preferința marcată a limbii române pentru lat. *talis* în dauna moștenirii adjectivelor latine *durus* și *fortis* s-ar putea explica, parțial, prin posibila influență a substratului preroman. Un indiciu s-ar putea găsi în limba geto-dacilor, anume în cuvântul atestat *tarabostes*, al cărui înțeles este cunoscut din Antichitate și care a fost păstrat în *Getica* lui Iordanes (V, 40). Reproducem citatul care ne interesează după I.I. Russu (*L.tr.-dac.*, 1967, 124): *qui [Dio Chrysost.] dicit primum tarabosteseos, deinde vocatos pilleatos hos, qui inter eos generosi extabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur*. În traducere: (*Dio Chrysostom*) spune că au fost numiți mai întâi „tarabostesei”, iar apoi „pilleati” ([bărbați] cu căciulă, cf. lat. *pilleus* „bonetă frigiană”, ap. Guțu, DL-R), *aceștia ridicându-se dintre ei (dintre geți) ca fiind cei mai nobili (de neam bun) și din rândul cărora (ei) își alegeau și regii și preoții*.

Cuvântul reprodus de acest autor grecofon, *tarabosteseos*, care apare într-un manuscris și cu varianta *tarabostereos*, este în mod evident un cuvânt compus din *tara-* și *bostes-*. Cel de al doilea element este ușor recognoscibil, prin comparație cu gr. *φῶστῆρ* [*phōstēr*] „strălucire, sursă de lumină”. Cuvântul grec aparține radicalului i.-e. **bhō-* „a străluci, a lumina”, extins cu *-s-*: **bho-s-* (Pokorny, IEW, 105), iar i.-e. **bh-*, care s-a păstrat în sanscrită și care evoluează la *ph-* în greacă, a devenit *b-* în familiile de limbi celtice, germanice și în arealul graiurilor traco-geto-dace. Analogia dintre gr. *phōstēr* și dac. *bostes-* (*boster-?*) este perfectă, inclusiv din punct de vedere semantic, deoarece titlurile nobiliare au de multe ori ca referențial „lumina” sau „strălucirea”, cf. lat. *illustrissime domine* „luminate stăpâne/ prealuminate doamne” sau „luminăția ta” (lat. *illustris* „luminos, luminat; strălucitor, nobil” este înrudit cu lat. *lustrare* „a lumina” și cu *lux*, *lucis* „lumină”) etc. În aceste condiții, *tara-* din *tarabostes* poate fi un operator de intensitate dacic, care se poate traduce fie prin „lumină puternică (*tare*)”, fie prin „prealumina”, fie prin „strălucit, preastrălucit”. Pentru comparație, vezi v. ind. *tará-* „kräftig” – „puternic, tare” (Pokorny, IEW, 1074).

Interesant este că elementul de substrat *tara-*, deși pare să fi fost sinonim cu lat. *fortis*, nu apare în același timp ca sinonim al adj. lat. *durus*. Acest fapt vine în sprijinul raționamentului făcut mai sus pentru explicarea evoluției semantice din

latina dunăreană, de la lat. *talem quam* „așa cum (este)...”, la *talem quam...* „tare ca...” = „dur (etc.) ca...”, vezi și *aer tare* (de munte), *apă tare* (înv. „adâncă”), *ger tare*, *țuică tare* etc. Elementul moștenit din lat. *talem*, evoluat la *tare* după rotacizarea lui *l*, se pare că a „înghițit”, se pare că a absorbit din punct de vedere fonetic și morfologic cuvântul autohton ^(*)*tara-*, în dacoromână și în istroromână, încadrându-l în clasa adjectivelor inițial invariabile și, ulterior, cu numai două forme flexionare.

Trebuie însă să atragem din nou atenția cititorilor noștri asupra faptului neîndoielnic și deosebit de important că proveniența nemijlocită din substrat a adjectivelor *tare* și *mare* este exclusă, fiind imposibilă. Motivele sunt limpezi: evoluțiile fonetice și morfologice ale celor două cuvinte românești sunt tipic latine, în timp ce diferențele semantice, sesizabile pentru fiecare caz în parte, pledează în favoarea unor multiple interferențe între etimoanele latine cunoscute, sub probabila influență a unor elemente de substrat, în cadrul bilingvismului latin-autohton.

Remarcabilă este, în același timp, interacțiunea permanentă de tip paronimic dintre cele două adjective, cu importante consecințe asupra contaminărilor reciproce în plan fonetic, morfologic și semantic. Ar prezenta un cert interes studierea mai extinsă a fenomenului etimologiilor „perechi” (de exemplu: *nițel* și *puțințel* etc.), uneori cu numeroase paralelisme ale variantelor și ale înțelesurilor, așa cum se prezintă adjectivele *mare* și *tare*, a căror paronimie și complementaritate ni se par evidente.

Din punct de vedere istoric, identificarea elementelor de substrat nepăstrate direct în română, dar atestate în izvoarele antice: ^(*)*-maros*/^(*)*-mara* și ^(*)*tara-*, ca factori care au „catalizat” evoluțiile semantice ale adjectivelor lat. *maiōrem/marem* și *talem* spre sensurile actuale atât de complexe ale cuvintelor *mare* și *tare*, cu variantele lor regionale, reprezintă o confirmare nu numai a răspândirii și a intensității bilingvismului latin-autohton, dar mai ales o mărturie și o dovadă pentru diferitele procedee lingvistice prin care s-a realizat romanizarea în spațiul carpato-dunărean.

În rezumat:

Mare: lat. *maiōrem* (*māior*, *maiōris*), contaminat cu, sau chiar substituit de lat. *marem* (*mas*, *maris*), cf. *mares homines* „oameni de parte bărbătească” → „bărbați adulți” = „oamenii mari (în toată firea” – în raport cu *copiii*), evoluție sprijinită în unele variante regionale de lat. *mīrē*, iar semantic, mai mult ipotetic, de tr.-dac. ^(*)*-maros* (particulă augmentativă).

Tare: lat. *talem* (*talis*), cu o evoluție semantică proprie în dacoromână și istroromână, favorizată probabil și de influența elementului geto-dac. ^(*)*tara-* (particulă de intensitate).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Avram, PE = Andrei Avram, *Probleme de etimologie*, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Etymologica* 4, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000.
- Avram, 2005 = Andrei Avram, *Metafonia și fenomenele conexe în limba română*, București, Editura Academiei Române, 2005.

- Bartoli, 1906 = Matteo Giulio Bartoli, *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apenino-Balkanischen Romania*, I–II, Wien, Alfred Hölder, 1906.
- Boerescu, ERC = Părvu Boerescu, *Etimologii românești controversate. Ipoteze și soluții*, București, Editura Academiei Române, 2017.
- Bosworth–Toller = Joseph Bosworth, T. Northcote Toller, *An Anglo-Saxon Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1898 (online).
- Brâncuș, VA = Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Çabej, SE, I = Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës*, I. *Hyrje*. Tiranë, Akademia e Shkencave, Instituti i Gjuhësisë, 1982.
- CADE = *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, Partea I: I.-A. Candrea, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, București, 1931.
- Capidan, *Megl.* = Theodor Capidan, *Meglenoromânii. Dicționar meglenoromân*, București, Editura Cartea Românească, 1935.
- CDDE = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine [A – Putea]*, București, Socec, 1907–1914.
- Cihac, DÉDR = A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, t. II, Francfort s/M – Berlin – București, 1879.
- Ciorănescu, CDER = Al. Ciorănescu, *Diccionario Etimológico Rumano*, Tenerife, Universidad de la Laguna, 1958–1966. (Versiunea românească: *DER. Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum I.O., 2001.)
- Coresi, EV = Diaconul Coresi, *Carte cu învățătură (1581)*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, Vol. I, Textul. București, Atelierele Grafice Socec et. Comp., 1914. (Comisia istorică a României).
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române (A – De, F – Lojniță)*, București, Socec și Sfetea, (1907)–1913–1949.
- DELR, II/1 = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Marius Sala, Andrei Avram (red. resp.), Cristian Moroianu (resp. vol.), *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, Vol. II, Litera C, partea 1, *Ca – Cizmă*, București, Editura Academiei Române, 2015.
- Demiraj, B., AS = Bardhyl Demiraj, *Albanische Studien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam – Atlanta, GA, Editions Rodopi B.V., 1997.
- Densusianu, HLR = Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I–II, Paris, 1901, 1938.
- DERS = Institutul de Lingvistică din București, Gh. Bolocan (red. resp.), *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374–1600*, București, Editura Academiei Române, 1981.
- DEX = Academia R.S. România, Institutul de Lingvistică. Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche, *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Academiei Române, 1975. Supliment, 1988. Ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, 1996; ediție revăzută și adăugită, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009.
- DG–R = Academia Română, Universitatea București, Institutul de Lingvistică; M. Isbășescu, M. Iliescu (coord.), *Dicționar german-român*, București, Editura Academiei Române, 1989.
- DI = Academia RPR, Institutul de Lingvistică, *Dicționar invers*, Editura Academiei Române, 1957.
- Diez, Gr. II = Friedrich Diez, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I–III, Zweite Ausgabe, Bonn, Eduard Weber, 1835–1860.
- Dincă, DERD = Petru Dincă, *Dicționar etimologic român. I. Cuvintele de origine dacă*, Ploiești, Editura Premier, 2011.

- DLR (s.n.) = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie nouă. Tom I/3–8 (Literale D – E). Tom III–XIV (Literale K – Z), București, Editura Academiei Române, 1965–2010.
- DR = *Dacoromania*, Buletinul „Muzeului limbii române”, condus de Sextil Pușcariu, Cluj, 1920–1948.
- Frățilă–Bărdășan, DI = Vasile Frățilă (coord.), Gabriel Bărdășan, *Dialectul istroromân. Straturi etimologice*, Partea I, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2010.
- Gheorghiev, 1957 = Владимир Георгиев, *Тракийският език, La langue thrace* par Vladimir Georgiev, Българска Академия на Науките, Отделение за езикознание, етнография и литература, София, Издание на Българска Академия на Науките, 1957.
- Giurgea, 2016 = Ion Giurgea, *Etimologia adjectivului mare. O reconsiderare necesară*, în LR, LXV, 2016, nr. 3, p. 378–386.
- GS = *Grai și suflet*. Revista „Institutului de filologie și folklor”, publicată de Ovid Densusianu, București, Atelierele Socec & Co. SA., 1923–1937.
- Guțu, DL-R = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Hasdeu, *Col.Tr.* = B. P. Hasdeu (director), revista „Columna lui Traian”, IV, 1883.
- Hasdeu, *Cuvente* = *Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550–1600. Studiu paleografico-linguistic* de Bogdan Petriceicu Hasdeu. *Cu observațiuni filologice* de Hugo Schuchardt... 1878. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă. I–III, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Jahresber. = Gustav Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth, I–XXIX, 1894–1921. (Vol. IV, 1897; vol. VI, 1899.)
- Laurian–Massim, DLR = August Tr. Laurian, I.C. Massim, *Dictionariulu limbei romane*, I–IV, 1871–1876.
- LB = *Lesicon / Românescu-Lătinescu-Ungurescu/-Nemțescu / quare/* De mai mulți autori, în cursul’ a trideci, si / mai multor ani s’au lucrat. In Buda. Cu Tipariul’ si cu Chieltuelele Tipografiei a Crăiescei Universității Unguresci. 1825.
- LR = Academia Română, Secția de Filologie și Literatură, revista *Limba română*, București, Editura Academiei Române, 1952–.
- Mihăilă, DLRV = G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X – începutul sec. XVI)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974.
- Miklosich, *Lex.* = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae, MDCCCLXVI.
- Neiescu, DDI = Petru Neiescu, *Dicționarul dialectului istroromân*, vol. III, *L – Pința*², Academia Română, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, București, Editura Academiei Române, 2016.
- Orel, AED = Vl. Orel, *Albanian Etymological Dictionary*, Brill, Leiden – Boston – Köln, 1998.
- Papahagi, DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*. Ediția a doua, augmentată. [București], Editura Academiei Române, 1974.
- Philippide, OR, II = Al. Philippide, *Originea Romînilor*, II, *Ce spun limbile romînă și albaneză*, Iași, Tip. Viața Romînească, 1927.
- Pokorny, IEW = Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Band I–II, Bern und München, 1965.
- Pușcariu, EW/PEW = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, I, Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1905.
- Pușcariu, LR, II = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. II, *Rostirea*, București, Editura Academiei Române, (1959) 1994.

- REW³ = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. 3. vollständig neu bearbeitete Auflage. Heidelberg, 1935. (7., unveränderte Auflage, 2009.)
- Rosetti, ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- Rubattu, DULS = Antoninu Rubattu, *Dizionario universale della lingua di Sardegna. Italiano-sardo-italiano. Antico e moderno. Logudorese – Nuorese, Campidanese, Sassarese – Gallurese*, 2 Edizione, 2006, Vol. I, A–L, Vol. II, M–Z, Edes, Editrice democratica sarda.
- Russu, L.tr.-dac. = I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Științifică, 1967.
- Russu, EtnR (ER) = I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.
- Sala, IELR = Marius Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Etymologica* 20, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Skok, 1920 = P. Skok, *Einige Worterklärungen*. (II), II. *Décalques linguistiques*, în „Archiv für slavische Philologie”, XXXVII, 1920, 83–89.
- Șăineanu, 1887 = L. Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbei române. Studii istorice despre tranzițiunea sensurilor*, București, Tipografia Academiei Române, 1887.
- Șăineanu, DU = Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, A treia edițiune, 1914; A cincea edițiune [1925].
- Tiktin, DRG¹ = H. Tiktin, *Dicționar român-german*, București, Imprimeria Statului, (1895) – 1903–1925.
- TLL = *Thesaurus linguae latinae*, editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis, Göttingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1900–[2015], 11 vol. (*A – recido*) etc. Ediție electronică și online: Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, De Gruyter, 2008–.
- Vătășescu, *Vocab.* = Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, București, Ministerul Educației, Institutul de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XIX, 1997.
- Wald–Slușanschi, ILIE = Lucia Wald, Dan Slușanschi, în colaborare cu Francisca Băltăceanu, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.

LES ADJECTIFS MARE ET TARE – DEUX ÉNIGMES ÉTYMOLOGIQUES ?

(Résumé)

A. Les hypothèses imaginées jusqu’à présent pour l’étymologie de l’adjectif roumain *mare* («grand», «adulte», «agé» etc.) sont dans leur ensemble toutes critiquables, à cause des dissemblances d’ordre phonétique, sémantique ou morphologique entre le mot roumain et les étymons latins ou thraco-daces déjà proposés.

Lat. *magnus*, ainsi que la comparaison avec l’albanais (singulier masculin) *i madh* (féminin) *e madhe*, (pluriel masculin) *të mëdhë(n)j*, (féminin) *të mëdhá* s’excluent pour des raisons phonétiques et morphologiques. Le supposé élément thraco-dace *-*maros* est totalement incompatible avec la syllabe finale *-re* de *mare*, d’origine typiquement latine (elle correspond à la deuxième classe des adjectifs latins – de la troisième déclinaison consonantique, hérités en petit nombre en roumain). Seuls les étymons latins *marem* (*mas, maris*) «mâle» et *maiōrem* (*māior*) «plus grand» resteraient en

question. Il est très probable que l'adjectif roumain *mare* soit un mot-valise, un hybride provenant de *marem* et de *maiolem*, le signification «mâle» du premier évoluant à celle d'«adulte», cf. *mares homines* «les hommes (mâles)» → «les hommes adultes (agés etc.)», opposés aux *mares* «garçons, jeunes hommes», tandis que le second, *maiolem* («plus grand» → «le grand» → «grand»), a été substitué par *mares*, cf. *fratres maiōres* «les frères aînés» → *fratres magis* ^(*)*mares* «les frères plus âgés» (= 'plus grands', en roumain). Les variantes adverbiales dialectales *măiře*, *măre*, *măure*, *măre*, dont le sens est intensifiant: «très», «extraordinairement», confirment l'existence de l'etymon latin *maiolem* (→ **maorem* ou **miorem*, par contraction), le déplacement de l'accent tonique sur la première voyelle s'expliquant par une contamination linguistique à l'époque latine soit avec *marem*, soit avec *măre* «incroyablement», «extraordinairement», selon le phonétisme des variantes. L'existence présumée dans le substrat d'un radical **ma-(r-)* «(le) grand» (avec *a* tonique) aurait pu favoriser le déplacement de l'accent et la contraction syllabique dans *maiōrem*.

B. L'adjectif et l'adverbe *tare* (1. «fort», «dur», «solide» etc., 2. «très») est certainement hérité du lat. *talīs*, acc. sg. *talem*, pl. m. et f. *tales* (1. «tel», «pareil», «semblable», 2. «aussi grand», «important» etc.). L'évolution sémantique pourrait s'expliquer par le caractère indéfini de *talem/tales* «tel/tels que», devenu en roumain concret et bien précisé, par comparaison ou par définition: *la pierre telle qu'elle est (talem [esse] quam...)* → *dure comme la pierre (tare ca piatra)* → *la pierre (la noix etc.) est dure (piatra/nuca etc. este tare)*. La même évolution, toutefois incomplète, existe en italien: *il freddo era tale che si gelava = il faisait tellement froid (→ era tare frig) que l'on gelait*. La préférence du roumain pour *tare* (lat. *talīs*, *talem*, *tales*) à la place de *foarte* (lat. *fortis*, *fortem*, *fortes*) a été très probablement facilitée par l'influence de l'élément gëto-dace ^(*)*tara-* (particule d'intensité), du mot dace *tarabostes* «les très éclairés» = *illustrissimi (domini)* = *les très illustres (seigneurs)*.

Cuvinte-cheie: etimologii, cuvinte moștenite din latina populară, *mare*, *tare*, cuvinte latine contaminate sau hibride, influența substratului.

Mots-clé: etymologies, mots hérités du latin populaire, *mare*, *tare*, mots latins contaminés ou mots-valise, l'influence du substrat.

București, Șoseaua Iancului nr. 10, apart. 40
pczboerescu@yahoo.com